

Juleavslutninger i skolen

– et inkluderende fellesarrangement?

Av Mina Øverlien og Ole Kolbjørn Kjørven

I denne artikkelen rapporteres det fra en kvalitativ studie om juleavslutninger ved en norsk barneskole. Basert på observasjoner og lærerintervjuer undersøker den hvordan juleavslutninger foregår og hvilke refleksjoner de ansvarlige lærerne har om deres betydning og rolle som fellesarrangement. Observasjonene viser at arrangementet involverer alle elevene, og lærerintervjuene gjenspeiler en utelukkende positiv lærergruppe. Men til tross for full elevdeltakelse og lærernes opplevelse av juleavslutningen som viktig fellesskapsarena, viser dataene at det er verdt å rette også et kritisk blikk på arrangementet. I et inkluderingsperspektiv vil vi fremheve to funn: 1. Assimilerende praksis. 2. Humorpreget formidling av religiøst innhold. Artikkelen diskuterer til slutt hvilken betydning disse funnene har for oppfatningen av skolens juleavslutning som inkluderende fellesarrangement.

Temaord: Juleavslutning, fellesarrangement, inkludering, religion i skolen.

MINA ØVERLIEN (f. 1992), lektor ved Moelv skole. Adresse: Skolevegen 2, 2390 Moelv.

E-post: mina_1511@hotmail.com og

OLE KOLBJØRN KJØRVEN (f. 1969), førsteamanuensis ved Høgskolen Innlandet.

Adresse: Holsetgata 31, 2318 Hamar. E-post: ole.kjorven@inn.no

INNLEDNING

I november 2016 nådde debatten om julegudstjeneste i skoletiden spørretimen på Stortinget. Statsminister Erna Solberg ble utfordret av daværende KRF-leder Knut Arild Hareide om regjeringens syn på at flere rektorer hadde besluttet å avvike ordningen med skolegudstjeneste før jul (Sandvik, 2016). I november 2018 kom regjeringen med ny veileder for skolegudstjenester, der alle skoler oppfordres til å tilby elevene skolegudstjeneste (Kunnskapsdepartementet, 2018). Debatten om julegudstjeneste i skoletiden engasjerer mange, og dukker opp «omtrent like sikkert som at nettene blir lange og kulda setter inn», som Olav Hovdelien uttrykker det (2016).¹ I kontrast til dette står skolens juleavslutninger, dette fellesarrangementet som foregår på skolen på kveldstid og der elevenes nærmeste inviteres. Det kan virke som om dette arrangementet går under radaren, også blant forskere, det til tross for at også skolens juleavslutninger har et innhold og en form der religion kommer mer eller mindre tydelig

1 Også internasjonalt er det store og offentlige debatter av samme slag, se for eksempel Cumper & Mawhinney (2018) om den engelske debatten om «collective worship» i skolen.

til uttrykk. Det kan også se ut som om lærerne, noe vi setter søkelyset på i denne artikkelen, har et mindre bevisst og avklart forhold til juleavslutning enn til den omdiskuterte skolegudstjenesten.

En annen grunn til å rette forskerblikket på skolens juleavslutning er at det er svært utbredt og fremstår som et av skolens mest sentrale fellesskapsarrangement, det i en tid med økende kulturelt og religiøst mangfold i skolen. Som et arrangement som har til hensikt å favne alle, også elevenes nærmeste, kan juleavslutningen derfor ses på som en av skolens viktigste inkluderingsarenaer. Men er skolens juleavslutninger et inkluderende fellesarrangement? For å undersøke dette nærmere har vi foretatt observasjoner av juleavslutninger på mellomtrinnet ved en skole i Østlandsområdet. I tillegg har vi intervjuet de ansvarlige lærerne om betydningen av og innholdet i juleavslutningene. Ved å anlegge et inkluderingsperspektiv på dette, ønsker vi å bidra til å starte det vi mener er en viktig samtale og diskusjon om juleavslutningens betydning og rolle for klasse- og skolefellesskapet.

STUDIER OM FELLESARRANGEMENT I SKOLEN

Vi har ikke funnet forskning på juleavslutninger i skolen spesielt, verken norsk eller internasjonal, med unntak av Pia-Maria Niemi's avhandling *Creating a sense of membership in basic education: The contributions of schoolwide events* (2016). Studien fremhever at tradisjonelle finske feiringer, som for eksempel FN-dagen og avslutninger før jul, er viktige for elevenes tilhørighet til skolen, og bidrar til å bygge positive relasjoner mellom elevene. Innenfor rammen av en psykososial forskningstradisjon sier Niemi det slik: «The findings show that students gain positive social and emotional experiences from these events and that this contributes to their sense of school belonging» (s. 14).

Tilsvarende funn finner vi også i studier hvis vi utvider søket til å omfatte det som på engelsk gjerne omtales som «whole-school approaches» (e.g. Lester, Waters, & Cross, 2013; Ma, 2003; Rowe & Stewart, 2011). Blant annet Rowe & Stewart, som også Niemi viser til, fremhever betydningen av «celebratory events» for å skape «connectedness» (2011, s. 409). Det samme gjør også NAFO-rapporten *Skolers arbeid med elevenes psykososiale miljø* (Eriksen & Lyng, 2015), som fremhever at det legges for liten vekt på tiltak som fremmer tilhørighet, inkludering, fellesskap og samhold mellom elevene i klassen og på skolen. I et intervju om rapporten tydeliggjør medforfatter Nina Eriksen sitt poeng slik: «[S]atsingen så langt har vært litt skjev, med litt for mye vekt på atferd og klasseledelse og litt for lite på samvær og fellesskapsfølelse» (Eriksen, 2016, avsn. 15).

Niemi's studie bidrar også til å belyse hvilken betydning «celebratory events» kan ha i en flerkulturell skolekontekst. Uten å gå vesentlig i dybden på dette,

fremhever hun at slike hendelser kan bidra til å skape «increased knowledge of different traditions» (Niemi & Hotulainen 2016, s. 9). Utenom Niemis bidrag støter vi på en forskningstradisjon som stiller seg svært kritisk til mange trekk ved flerkulturelle tilstelninger i skolen (Hoffman, 1996; Skoug, 1989; Øzerk, 2008; Watkins & Noble, 2019) Forsterkning av «oss–dem»-tenkning, stereotypisering, majoritetskulturens forrang og minoritetskulturenes marginalisering, er sentrale argumenter som fremmes av denne forskningen. Dette er argumenter vi mener det er viktig å være i diskusjon med, siden juleavslutninger tar i bruk kulturelt og religiøst innhold i en stadig mer mangfoldig skolekontekst.

Vår studie skriver seg inn som en del av et større forskningsprosjekt som har denne kritiske forskningen som bakteppe. Med forskere fra Høgskolen Innlandet og Universitetet i Oslo har prosjektet med tittelen *Flerkulturelle arrangement i skole og lokalsamfunn i et deltakerperspektiv* (Det utdanningsvitenskapelige fakultet [UiO], 2018), som mål å løfte frem deltakerperspektivet for å gi et erfaringsnært bilde, noe den teoribaserte kritiske forskningen har manglet. Prosjektgruppen har, i tillegg til vår studie, gjennomført tre studier av en internasjonal uke ved en barneskole på Østlandet (Dewilde, Kjørven, Skaret & Skrefsrud, 2017; Basha & Kjørven, 2018; Dewilde, Kjørven & Skrefsrud, kommende). Generelt viser disse studiene at deltakerne, dvs. elever, lærere, foreldre/foresatte og skolens ledelse, opplever internasjonal uke som en positiv og viktig fellesskapsarena. Selv om det er sider ved arrangementet som peker i retning av stereotype fremstillinger av minoritetskulturer, fremhever studiene hvordan tradisjonell mat, danser og nasjonaldrakter kan være meningsbærende for deltakerne på måter som den kritiske forskningen ikke har fanget opp. I tillegg vektlegger studiene arrangementets betydning for å skape et tillitsfullt forhold mellom skole og minoritetsforeldre (Dewilde m.fl., 2017, s. 485). Dette er perspektiver vi mener det er viktig å ha med seg i en studie om den tradisjonsrike juleavslutningen som fellesskapsarena.

Å STUDERE ET FELLESARRANGEMENT I SKOLEN **Juleavslutning i et inkluderingsperspektiv**

I *Tilpasset opplæring – inkludering og fellesskap* (2015) beskriver Terje Overland inkludering på denne måten: «Inkludering innebærer at alle elever, også de som ikke har et tilfredsstillende læringsutbytte, skal ha tilhørighet til en klasse og ta del i fellesskapet i skolen» (s. 1). Overland knytter inkludering til prinsippet om tilpasset opplæring i skolen, et prinsipp, som Kunnskapsløftet uttrykker det, som bygger på «[e]t tydelig verdigrunnlag ... der mangfoldet anerkjennes og respekteres» (Utdanningsdirektoratet, 2006). Fremfor alt fremheves betydningen av likeverd som den grunnleggende verdien:

I skolen må likeverd praktiseres blant annet gjennom fellesskapet mellom elever med ulike forutsetninger. Likeverdig opplæring innebærer at elevene ikke behandles likt, men forskjellig ut fra de ulike behovene de har. Skolen skal derfor utvikle et fellesskap mellom elevene uavhengig av elevenes kjønn, sosiale bakgrunn eller evner og forutsetninger (s. 3).

På bakgrunn av dette blir et sentralt spørsmål å stille om skolens juleavslutning anerkjenner og respekterer mangfoldet, om det fremmer enkeltelevers tilhørighet og behov, og slik bidrar til å utvikle fellesskapet.

Kari Bachmann og Peder Haug (2006) har foretatt en operasjonalisering av inkluderingsbegrepet og kommet frem til fire kategorier som vi mener gir en bred forståelse for hva inkludering kan bety i en pedagogisk sammenheng. De presenterer det de kaller «fire sentrale arbeidsoppgaver» skolen bør gå inn i for å oppnå en mer inkluderende skole. Disse er: «øke fellesskapet», «øke deltakingen», «øke demokratisering» og «øke utbyttet» (s. 88–89). I vår studie ble det å «øke fellesskapet» og «øke deltakingen» vektlagt, det fordi disse aspektene ved inkludering var spesielt fremtredende i datamaterialet, fremfor alt i lærerintervjuene.

«Å øke fellesskapet» handler om, ifølge Bachmann og Haug, at «alle elever blir medlemmer av en klasse eller gruppe, og slik ... får ta del i det sosiale livet på skolen sammen med alle andre» (s. 88). Å «øke fellesskapet» handler altså om økt klasse- og skoletilhørighet for alle, at hver enkelt elev får et opplevd eierforhold til klasse- og skolefellesskapet.

Videre, om det å «øke deltakingen,» skriver de:

Ekte deltaking er noe annet enn å være tilskuer. Det forutsetter at en er i stand til å gi et bidrag til det beste for fellesskapet, og at en er i stand til og får lov til å nyte fra det samme fellesskapet, begge deler ut fra den enkeltes forutsetninger (s. 88).

«Ekte deltaking» settes opp mot det å innta en tilskuerrolle. Igjen er det enkelt-elevens forutsetninger som står i fokus, både hva han eller hun «er i stand til å gi», og det at eleven også skal kunne «nyte fra» det samme fellesskapet. Thomas Nordahl og Terje Overland skriver i boken *Tilpasset opplæring og individuelle opplæringsplaner* (2015) at deltakelse kan deles inn på to måter: «To typer av inkludering forstått som en kvantitativ, passiv tilstedeværelse (å telle med i et fellesskap – tilstedeværelse) og en inkluderende, aktiv deltakelse (å ta del i et fellesskap)» (s. 15). De presiserer at «Den opplevelsen den enkelte har av sin deltakelse, vil være avgjørende for om deltakelsen er reell» (s. 16). Den samme forståelsen for eleven som aktiv deltaker er også det sentrale i Per Arneberg og Bjørn Overland sin bok *Fra tilskuer til deltaker* (2001) og i Jorun Buli-Holmberg og

Toril Rønsen Ekeberg i *Tilpasset og inkluderende opplæring i en skole for alle* (2009). I vår studie ble det på bakgrunn av dette relevant å spørre: Bidrar juleavslutninger i skolen til økt klasse- og skoletilhørighet, og til enkeltelevers aktive deltakelse?

OM ASSIMILERING OG BRUK AV TALESJANGRE

Vi startet å anlegge dette pedagogisk-orienterte inkluderingsperspektivet på datamaterialet, men de første analysene viste at dette ga oss et generelt og derfor noe overfladisk bilde. For å kunne foreta en nærmere analyse av juleavslutningen som inkluderingsarena, spesielt med tanke på hvordan det kulturelle og religiøse innholdet ble formidlet og lærernes refleksjoner omkring dette, fant vi det hensiktsmessig å utvide teorigrunnlaget. Dette gjør vi med begrepet assimilering og teori om bruk av talegenre. Det empiriske materialet bidro slik sett til å utvide og tilpasse det teoretiske grunnlaget for analysen.

Begrepet assimilering innebærer at grupper og individer tilpasser seg den dominerende kulturen (Skrefsrud, 2015). I en skolekontekst kan elever tilpasse seg for å føle tilhørighet til klassen, eller fordi de kan ha et ønske om å bli likt og akseptert. Vi vil se at skolens juleavslutning, med sine mange fellesinnslag knyttet til bestemte tradisjoner, kan skape konformitetspress. Assimilering, da forstått også som mer strukturelle og styrte prosesser, kjennetegnes ved at minoritetenes særtrekk blir marginalisert, usynliggjort og sett på som et problem, ikke som en ressurs. Med henvisning til Thor Ola Engen (2010) og Colin Baker (2006), argumenterer Skrefsrud for at det fremdeles forekommer assimilering i skolen, da mer presist «skjult assimilering» (Skrefsrud, 2015, s. 30). Med det menes at elever i liten grad tar med sin språklige og kulturelle kompetanse inn i skolen, og «at opplæringen skjer innenfor en majoritetskulturell horisont som verken problematiseres eller framstilles for debatt» (Skrefsrud, 2015, s. 30). I analysen vil vi argumentere for at minoritetselever i enkelte sekvenser av juleavslutningene så ut til å inngå i slike assimilerende praksiser.

Datamaterialet viser at juleavslutningene hadde ulikt innhold, men også at samme tema ble formidlet og snakket om på forskjellige måter. Sidsel Lied og Christina Osbeck (2011) har skrevet om klasserommets hegemoniske talesjanger. Med henvisning til Mikhail Bakhtin (2006) definerer de hegemonisk talesjanger som «en talesjanger som er ledende og forholdsvis selvsagt i en gitt situasjon» (Lied & Osbeck, 2011, s. 130). I sin studie om hvordan lærere vurderer og behandler religion og livssyn i klasserommet, kom de frem til disse ytterpunktene: «På den ene enden av akse finner vi disse størrelsene som *fenomener man behandler med respekt og på den andre som fenomener man kan ironisere over og gjøre narr av* eller ha moro med» (s. 145, kursiv i original). I en av juleavslutningene ble humor brukt som sentral talesjanger under et tradisjonelt julespill, noe vi vil analysere kritisk i et inkluderingsperspektiv.

METODE

Studien er en casestudie av tre juleavslutninger på mellomtrinnet ved en barneskole i Østlandsområdet (Stake, 2010). Juleavslutningene ses på som tre enkeltstående hendelser, men representerer samtidig det som foregikk av juleavslutninger på mellomtrinnet på denne skolen.

Observasjon som metode ble valgt for å få kjennskap til den større konteksten for juleavslutningene, men først og fremst for å få direkte tilgang til hvordan de ble gjennomført (Christoffersen & Johannessen, 2012). Såkalt «fullstendig observasjon» ble benyttet, dvs. uten noen form for interaksjoner med deltakerne (Hammersley & Atkinsons, 1996). Dette ble et naturlig valg da juleavslutninger fremstår som forestillinger, altså som lite interaktive. Helt konkret satt observatør² bakerst i klasserommet og noterte hva som foregikk.

Observasjonene dannet grunnlaget for de påfølgende intervjuene med de fire lærerne som var ansvarlige for de tre juleavslutningene. Intervjuene var halvstrukturerte og hadde til hensikt å få frem variasjoner av lærerstemmer, om hvordan de som helt sentrale aktører erfarte arrangementet og reflekterte om dets betydning for klasse- og skolefelleskapet (Kvale & Svend, 2009).

Datainnsamlingen foregikk på en mindre barneskole på Østlandet med rundt 200 elever, som fikk det fiktive navnet Moen skole. Målet var å observere flest mulig juleavslutninger for å kunne danne et representativt bilde av dette arrangementet ved Moen skole. Mens vi strevde med å få tilgang på noen trinn, fikk vi raskt kontakt med lærerne på mellomtrinnet og besluttet da å konsentrere oss om det trinnet. Der var det til sammen seks lærere, to kontaktlærere på hvert trinn, som begge hadde ansvaret for juleavslutningen. Av de seks lærerne var det fire som ga samtykke til å bli intervjuet. Disse fikk navnene Lisbeth (5. trinn), Hans og Berit (6. trinn) og Mari (7. trinn). Lisbeth og Mari ble intervjuet hver for seg, mens med Hans og Berit, som begge jobbet på 6. trinn, ble det gjennomført et gruppeintervju.

Datamaterialet utgjør 7 sider feltnotater og 45 sider med transkriberte intervjuer. Styrken i materialet er at det både gir et godt innblikk i hvordan juleavslutninger faktisk foregår på mellomtrinnet ved en mindre barneskole i Norge, og også hvordan den mest toneangivende aktøren under planleggingen og gjennomføringen, læreren, erfarer arrangementet. Men, og som påpekt tidligere, det er behov for flere deltakerstemmer, både lærerstemmer på andre skoler, foreldrestemmer, men fremfor alt elevstemmer. På bakgrunn av observasjonene og intervjuene med lærerne kan vi bare antyde hvordan foreldrene og elevene opplevde juleavslutningene.

Et datamateriale fra én enkeltstående kvalitativ case-studie gir naturlig nok ikke et fullverdig bilde av fenomenet juleavslutninger i skolen. Til tross for dette,

2 Førsteforfatter, anonymisert, gjennomførte all datainnsamling.

da basert på det Stake omtaler som «naturalistic generalization» (Stake, 1978, s. 5), vil vi hevde at studien har relevans utover sin strengt kvalitative ramme. Alle barneskoler arrangerer juleavslutninger i en eller annen form, mange ikke så ulikt slik det ble gjort på Moen skole. Sannsynligvis vil lærere som jobber på skoler som ligner Moen skole, kjenne seg igjen i noen av beskrivelsene. Viktigere, og da mer uavhengig av hvordan juleavslutningene ble gjennomført på Moen skole, løfter studien opp viktige overordnede temaer som vi mener lærere og skoleledere bør diskutere for å skape gode og inkluderende fellesarrangement i skolen.

BESKRIVELSE AV JULEAVSLUTNINGENE VED MOEN SKOLE

Juleavslutningene ved Moen skole begynte med at elevenes nærmeste ankom skolens uteområde hvor de fikk servert pepperkaker og gløgg. Det var først en fellessamling for hele skolen, der alle elevene fremførte julesanger, og en lærer informerte om kveldens program. Etter dette gikk alle klassene til sine klasserom og gjennomførte sine forestillinger. Alle klassene spilte forestillingene tre ganger etter hverandre, slik at foreldre med flere barn på skolen skulle få sett alle. Når dette var ferdig, gikk alle ut på skoleplassen igjen, hvor det ble holdt en avsluttende fellessamling for hele skolen med korsang. Avslutningsvis ønsket rektor alle en god jul.

5. trinn

5. trinn var fulltallig denne kvelden, det vil si 15 elever tilstede. Læreren, Lisbeth, fortalte at enkelte elever var kristne, muslimer og humanetikere, men at hun ikke kjente til bakgrunnen til de fleste i klassen. Under forestillingen hadde alle elevene på seg nisseluer, og de stod og holdt opp hver sin røde plakate idet foreldrene gikk inn i klasserommet. På plakatene hadde de skrevet hvert sitt dikt om hva de forbandt med jul. Elevene leste opp diktene etter tur. Diktene opplevdes som svært like, og de fleste handlet om mat og julegaver. Ingen av diktene handlet spesifikt om det kristne julebudskapet. Neste innslag var sangen «På låven sitter nissen». Til slutt danset elevene en dans til sangen «Støvel Dance» fra TV-serien *The julekalender*.

6. trinn

På 6. trinn var Hans og Berit de ansvarlige lærerne. Klassen bestod av 20 elever, som alle var til stede. Lærerne fortalte at det var både kristne og muslimske elever i klassen. Elevene var utkledd i kostymer. En elev introduserte stykket *Den aller første julenatta*, skrevet av Hilde Dagfinrud Valen. En av guttene i klassen hadde rollen som Keiser Augustus. Han stod aller fremst og viste ulike humoristiske ansiktsuttrykk og grimaser mens en og en av elevene kom opp på scenen

og fortalte hva som hendte den natten Jesus ble født. Det ble mye latter i salen da Keiser Augustus lagde morsomme bevegelser uten å si noe. Elevene lagde av og til lyder til det som ble fortalt. For eksempel ble det sagt at det var et lam i stallen den natten Jesus ble født, og da sa alle elevene «bæ-æ» og sang sangen «Bæ, bæ lille lam». De som spilte Josef og Maria, red på pinnehester og vrinsket høyt mens de lagde morsomme ansiktsuttrykk. Inntrykket var at elevene hadde blitt instruert av læreren til å bruke humoristiske virkemidler. Forestillingen avsluttet med at alle elevene sang «Deilig er jorden», da på en høytidelig måte.

7. trinn

Læreren for 7. trinn var Mari, og klassen bestod av 20 elever og var fulltallig denne kvelden. Læreren fortalte at noen elever hadde kristen bakgrunn, men ellers var ingen andre religioner representert. Elevene hadde på seg kostymer og stod i en halvsirkel. På tavlen var det skrevet «A Christmas story». Midt i halvsirkelen satt det to elever som spilte Josef og Maria med en dukke som skulle forestille Jesus. Mens enkeltelever leste opp en setning av *Juleevangeliet* på engelsk, fremførte andre det som ble sagt. Som avslutning på skuespillet sa alle elevene: «Ære være Gud i det høyeste og fred på jorden blant mennesker som har Guds velbehag». Helt til slutt sang de «Deilig er jorden» og et vers fra «Julekveldsvisa».

ANALYSE

Feltnotatene fra observasjonene viser at alle avslutningene hadde fullt elevoppmøte. I intervjuene med lærerne ble det derfor naturlig å gå nærmere inn på lærernes tanker om avslutningenes betydning for klasse- og skoletilhørigheten. Videre så viser feltnotatene stor variasjon med tanke på bruk av religiøst innhold. I intervjuene ønsket vi derfor å få frem lærernes refleksjoner om også dette.

TILHØRIGHET I FELLESKAPET

Bachmann og Haug (2006) legger vekt på at skolen har en viktig oppgave med å styrke inkluderingen ved å bedre følelsen av å tilhøre et fellesskap. I intervjuene kom det tydelig frem at lærerne oppfattet skolens juleavslutning nettopp som et viktig fellesskapsarrangement, et arrangement som bidrar til en inkluderende klasse. Hans og Berit, de ansvarlige i 6. klasse, og Lisbeth i 5. klasse, svarte dette da de ble stilt følgende spørsmål: «Synes du at juleavslutning er et inkluderende arrangement?»

Berit: De (les: elevene) virker veldig fornøyde med å være med i gruppa på et sånt julearrangement.

Hans: *Det tror jeg også. De føler at de er en del av noe, og at hele klassen gjorde noe sammen, som var veldig sånn felles.*

Lisbeth: *Ja, det synes jeg. Ingen som hadde noe imot noe. De koste seg og var med på det de hadde lyst til å være med på. Så jeg føler at det bidrar til et bedre klassemiljø, med denne type ting.*

Om arrangementets betydning for skolemiljøet var lærerne også samstemt positive. I intervjuet med Mari ble det snakket om hvilket inntrykk hun hadde av foreldrene og deres erfaringer med juleavslutningene. I dette utdraget vektlegger hun betydningen av skolens fellessamlinger før og etter de klassevise avslutningene, og at alt foregikk på samme kveld:

Mari: *Det er positive tilbakemeldinger fra elevene, og veldig mye positivt fra foreldrene. ... Vi får litt mer sånn helhetlig skolefølelse, at vi kan samles foreldre i fra flere trinn enn bare det ene trinnet. Så vi får litt mer innblikk i hva de holder på med.*

Hans viser til de mange positive tilbakemeldingene fra Foreldrenes Arbeidsutvalg (FAU), med henvisning både til fellessamlingen og de trinnvise forestillingene:

Hans: *Tilbakemeldingene fra FAU er jo kjempepositive! Foreldrene synes det er veldig fint. Det foregår på én kveld, og da er det litt samlende for hele skolen.*

Både observasjonene og også samtalene med lærerne ga slik sett det samme inntrykket som Niemi og Hotulainen (2016) satt igjen med etter sine studier om fellessamlinger i den finske skolen, altså at fellesarrangement bidrar til en «helhetlig skolefølelse», som Mari uttrykte det.

Et interessant og viktig poeng som kom frem i lærerintervjuene, var dette: Å skape tilhørighet i klassefellesskapet krever individuelle tilpasninger. Dette kom tydelig frem i dialogen mellom Hans og Berit om det å finne passende roller for enkeltelever:

Hans: *Vi har en som kanskje ikke er så god på å si noe. Han fikk en rolle som passet han. ... Vi prøver å finne noe hvor du kan utnytte det de faktisk får til. Da føler de at de bidrar, tenker jeg, alle på sin måte. Så til sammen så blir det bra.*

Berit: *Dette henger sammen med at vi jobber mye med klassemiljøet hele tiden, og det med inkludering blir jo superviktig.*

Hans: *Og du fikk jo nå tilbakemelding fra en mor om at det var så fint at alle hadde en rolle. For det er jo ofte sånn at hvis du har en i klassa som er så flink til å synge, så er det ofte kanskje den som synger på hver juleavslutning. Du prøver å finne noe som gjør at alle kan komme frem litt.*

Juleavslutning som fellesarrangement innebærer altså ikke at elevene behandles likt, men, og som Overland understreker, «forskjellig ut fra de ulike behovene de har» (2015, s. 3). Inntrykket av at dette er en innarbeidet tanke hos lærerne, forsterkes når Lisbeth responderer slik på spørsmålet «Har du noen gang opplevd elever som ikke har lyst til å delta på juleavslutninger?»

Lisbeth: Ja, det har jeg. Og da har i alle fall jeg en personlig policy som jeg går etter, og det er at hvis det er skikkelige problemer for den eleven å være med, så må han være der og også være med på øvingene på skolen. Jeg tror at de som ikke er så komfortable med å stå fram på der, ofte er redde for å drite seg ut, at det er det som er grunnen til at de egentlig ikke tør.

I dette sitatet påpeker Lisbeth at elever kan være engstelige for å møte negative reaksjoner fra publikum eller medelever. Niemi (2017) viser til konkrete eksempler på dette i sine elevintervjuer og påpeker på bakgrunn av det at «experiences of membership are disrupted by the fear of embarrassment in front of peers and by some students' rude attitudes toward performers on stage» (s. 84). Denne oppmerksomheten mot enkeltelevers behov og lærernes innarbeidede fleksibilitet som kom eksplisitt til uttrykk, ga et inntrykk av at juleavslutningen fungerte som et sted der enkeltelever kunne få styrket sin tilhørighet i fellesskapet.

DELTAKELSE

På de tre juleavslutningene var alle klassene fulltallige. Dette kom ikke som noen overraskelse på lærerne. Tvert imot, dette var som forventet. Det slo dem heller ikke at det kunne være problematisk for noen å delta, utover da de justeringene som eventuelt måtte foretas for å ivareta enkeltelever, som nevnt tidligere. Da spørsmålet om fritak ble reist, svarte alle lærerne at de aldri hadde hatt foreldre/foresatte som hadde bedt om dette. Mari svarte følgende når hun ble spurt om hun hadde opplevd fritak for juleavslutninger: «Det har jeg aldri hørt om i forhold til juleavslutninger». Dette står i sterk kontrast til debatten om skolens julegudstjenester.

Det følgende utdraget viser hva Mari, som hadde et tradisjonelt julespill på engelsk, svarte da hun ble spurt om hun hadde møtt foreldre som var kritiske til juleavslutningene:

Intervjuer: Har du opplevd at foreldre stiller seg kritisk til juleforestillingen?

Mari: Nei.

Intervjuer: Og aldri at de har nektet barn å delta heller?

Mari: Nei. ... Du må ikke blande dette med det som går på at vi har et besøk i kirka.

Intervjuer: Ja, nei.

Mari: *Nei (ler). ... For vi har jo det også, og det er det et alternativ til. Men juleavslutning har vi ikke noe alternativ til. For det er for alle, og det er fordi vi holder på med fagplanen. Alt er faglig. Det er ting som vi skal gjennomføre, rett og slett.*

Mari trodde altså at juleavslutninger og julegudstjenester ble forvekslet når fritakstematikken kom opp. Men til tross for denne avvisningen av behovet for fritak, noe som var felles for alle lærerne, vil vi likevel se at lærerne foretok tilpasninger for å sikre full deltakelse, og det utover bare det å ta hensyn til enkeltelevers «fear of embarrassment» (Niemi, 2017, s. 84).

Under juleavslutningene på Moen skole fremstod alle elevene som deltakere, ingen som tilskuere. Alle var med i fremføringer av danser, sanger og julespill. Kort sagt, og som Mari uttrykte det, «alle var med». Det kan derfor argumenteres for at juleavslutningene, både ut ifra statistikk og fra et lærerperspektiv på deltakelse, var svært inkluderende. Men det var likevel trekk ved arrangementet som kan peke i en annen retning. Var det, med referanse til Bachmann og Haug (2006, s. 88), «ekte deltaking»? For å kunne vurdere dette nærmere, vil vi først analysere juleavslutningene med tanke på det religiøse innholdet og formidlingen av det, før vi så ser dette i et bredere mangfoldsperspektiv.

MED ELLER UTEN RELIGIØST INNHOLD?

Feltobservasjonene viser at julens religiøse innhold ble håndtert svært ulikt, fra å ha det som et hovedtema i forestillingen, til å unngå det helt. Læreren for 5. trinn, Lisbeth, forklarte at hun helt bevisst valgte bort sanger med et kristent innhold. Hun sa: «Der velger man jo litt med omhu nå. Du velger ikke de mest kristne, men så nøytralt som man får gjort det. At nissen er inne, det er jo en ting, men ikke det man hører i kirken.» Hun forklarte videre at hun valgte ikke-kristne sanger fordi, som hun uttrykte det, «det har vel vært veldig mye i media om akkurat de tingene, at man ikke skal synges sånne sanger på avslutninger.» Hun begrunnet dette videre med at hun ikke ønsket klager fra foreldre. Hun påpekte at grunnen til at det ikke er noen foreldrekonflikter, er fordi hun nettopp unngikk slike sanger. Det er interessant å observere at denne refleksjonen til tross, så ble fritakstematikken sett på som irrelevant hos de lærerne som valgte å ha med kristent innhold.

7. trinn hadde et julespill på engelsk. Mari begrunnet dette med henvisning til læreplanen. «Alt er faglig», sa hun. Engelsk ble altså ikke brukt for å skape avstand til det religiøse innholdet, noe hun også selv bekreftet:

Intervjuer: *Når de prater engelsk, så kan det på en måte tenkes at religion blir ufarliggjort, at det engelske språket kan virke avvæpnende. Var det en tanke hos deg?*

Mari: *Nei, nei. Det var det faktisk ikke. Det var mer det at vi ville vise historien og så få den faglige utfordringen med engelsk.*

I motsetning Lisbeth tenkte altså ikke Mari at man burde unngå det religiøse innholdet. For Mari var det også helt uproblematisk å synge kristne julesanger. Hun argumenterte slik: «Du får ikke fritak fra å synge kristne sanger. Det gjør du ikke. For du skal jo lære innholdet og sånne ting. Så det ligger ikke noen fritaksordninger der.» Heller ikke Mari så på fritaksordningen som aktuell, men argumenterte altså annerledes enn Lisbeth. Uten at dette ble presisert, er det sannsynlig at Mari, med å si «alt er faglig», viste til læreplanen både i Engelsk og KRLE.

I 6. klasse ble det fremført et tradisjonelt julespill med bruk av humoristiske virkemidler. I gruppeintervjuet med Hans og Berit forklarte sistnevnte valget om bruk av humor slik: «Humor gjør at det blir morsommere for ungene å spille skuespillet, i tillegg blir det morsommere for publikum å se på. Det kan også være med å ufarliggjøre et seriøst tema». Likevel, da de i intervjuet ble utfordret på å reflektere videre om de kunne «komme på noen positive og negative sider» ved å bruke humor, uttrykte Hans også en motforestilling: «Humor er et universelt språk og treffer alle, men det kan hende at noen føler seg støtt ved at man 'tøyser' med julefortellingen.»

I boken *The Psychology of Humor* (2007) beskriver Rod A. Martin humor og latter som universelt språk. Dette utdypes slik:

Humor and laughter are a universal aspect of human experience, occurring in all cultures and virtually all individuals throughout the world ... different cultures have their own norms concerning the suitable subject matter of humor and the types of situations in which laughter is considered appropriate (s. 2–3).

Ifølge Martin har altså ulike kulturer deres egne normer for passende humor, noe som innebærer retningslinjer om i hvilke situasjoner det er ansett som akseptabelt å le. Selv om Martin understreker at retningslinjer for dette er flytende og i endring, ikke minst med tanke på religion, fremhever han at ikke alle normer er visket ut (s. 2–3).

Lied og Osbeck (2011) skriver at «[h]vilken plass lattermilde og ironiske talesjanger som har vansker med å ta religion og livssyn på alvor, skal ha i klasserommet, er en omdiskutert sak» (s. 152). De konstaterer at det ikke er uproblematisk å bruke en slik talesjanger, fordi mange elever synes det er vanskelig når deres religion og livssyn blir utsatt for ironi, latter og kritikk. I tillegg skriver de at «en slik sjanger ikke hører til innenfor læreplanens kompetansekrav, men tvert imot kan oppfattes som en motsats til planens mål om respekt og toleranse, og fordi den kan ramme enkeltelever» (s. 154).

Hans virket altså klar over mulige fallgruver ved å ha en humoristisk tilnærming til julespillet, at dette kunne føre til «at noen føler seg støtt»,

som han uttrykte det. Til tross for dette ble humor allikevel valgt, da som et virkemiddel som gjorde det mulig å tilnærme seg det religiøse innholdet i julen. På bakgrunn av dette spør vi oss, med henvisning til Bachmann og Haugs forståelse av «ekte deltaking», om juleavslutningene ved Moen skole ble et sted der enkeltelever «er i stand til å gi et bidrag til det beste for fellesskapet, og ... er i stand til og får lov til å nyte fra det samme fellesskapet, begge deler ut fra den enkeltes forutsetninger» (2006, s. 88). Uten at vi fikk dette bekreftet, mener vi det er grunnlag for å spørre om bruken av humoristiske virkemidler i dette tilfellet tok nok hensyn til «den enkeltes forutsetninger» og om dette potensielt «kunne ramme enkeltelever».

JULEAVSLUTNINGENE I ET MANGFOLDSPERSPEKTIV

Selv om alle elevene deltok, er det et betimelig spørsmål å stille om deltakelsen ivaretok enkeltelevens forutsetninger, da med vekt på om juleavslutningene ga rom for mangfoldet blant elevene. Som tidligere nevnt skal skolen, ifølge Utdanningsdirektoratet (2006), ha «[e]t tydelig verdigrunnlag ... der mangfoldet anerkjennes og respekteres» (s. 3). På bakgrunn av forståelsen av «ekte deltaking» (Bachmann & Haug, 2006, s. 88), skal skolen bidra til at minoritets-elever med annen kulturell og religiøs bakgrunn ikke fremstår som passive tilskuere, men som aktive deltakere i fellesskapet. Hvordan ivaretok så juleavslutningene ved Moen skole dette elevmangfoldet?

5. trinn sin forestilling er spesielt interessant å analysere i et mangfoldsperspektiv. Under forestillingen hadde alle nisselue og fremstod, ytre sett, like. Også diktene var like, de handlet i hovedsak om julemat og julegaver. Sangen («På låven sitter nissen») og dansen til slutt («Støvel Dance») forsterket inntrykket av klassen som en kollektiv og samlet enhet. Det er interessant at også muslimske elever stod der med nisselue og fremførte det samme – det om en høytid de av religiøse grunner ikke feirer.

At en elev med en annen religiøs tilhørighet enn majoriteten tar del i majoritetens juletradisjoner, kan vitne om et betydelig konformitetspress. Vi mener det kan være grunnlag for å spørre om de muslimske elevene i klassen, kanskje også andre, mer eller mindre bevisst innordnet seg etter gjeldende normer for dette arrangementet. Videre vil vi også stille spørsmålet om denne forestillingen var et uttrykk for mer styrte og strukturelle assimileringprosesser, altså at juleavslutningen ble et sted der det ikke var mulig for mangfoldet å komme til uttrykk, bli anerkjent og respektert (Skrefsrud, 2015). Generelt vil vi si at både feltobservasjonene og lærerrefleksjonene som kom frem under intervjuet, vitner om en lite fremtredende mangfoldsbevissthet. At fritakstematikken oppleves som irrelevant av alle lærerne, forsterker dette inntrykket ytterligere.

ET INKLUDERENDE ARRANGEMENT?

Lærerne som ble intervjuet opplevde juleavslutningene som inkluderende. De begrunnet dette ved å vise til at alle elevene deltok, og at juleavslutningene har et innhold og en form som favner og ivaretar alle. Dette er funn som peker i retning av det Niemi fant i sine studier om fellesarrangementers betydning for enkelt-elevenes klasse- og skoletilhørighet, at de fremstår som viktige «experiences of membership» (2017, s. 84).

Det som forsterker dette inntrykket, er lærernes oppmerksomhet overfor elever som av ulike årsaker ikke ønsker å fremføre ting fra scenen. At enkelt-elevenes behov løftes frem og hensyntas, som Niemi (2017), Bachmann og Haug (2006) og Overland (2015) understreker betydningen av, skaper et inntrykk av juleavslutningene som inkluderende.

Noen av funnene i studien viser allikevel at det som ser ut til å være inkluderende, ikke minst at det vises til full elevdeltakelse, kan fremstå som en upresis og overfladisk indikator på inkludering. For viktigere enn statistikk er å se på innholdet, om innholdet inviterer til «ekte deltaking» der enkeltelevens forutsetninger står i fokus, eller ikke (Bachmann & Haug, 2006, s. 88). Elevene ble ikke intervjuet, og for framtidig forskning vil intervju med elever og gjerne også foreldre kunne gi en større forståelse av hvorvidt og på hvilke måter juleavslutninger fungerer inkluderende. Men observasjonene her og også intervjuene med lærerne, peker på at det er sider ved arrangementet som gjør at det overveiende inkluderende bildet som er gitt til nå, bør nyanseres og også utfordres.

Vi har vist til spesielt to eksempler som utfordrer det utelukkende positive bildet. Det første handler om bruken av humoristiske virkemidler i fremføringen av et tradisjonelt julespill. Vi spør oss, som også Lied og Osbeck gjør i sin studie (2011), om humor som dominerende talesjanger er egnet for å ivareta enkeltelevens, også foreldres/foresattes, følelser. Juleavslutningene skal ikke være humorfrie soner, men vi mener, som Lied og Osbeck, at lærere skal være varsomme og spesielt oppmerksomme på potensielle fallgruver. Det ville ikke overrasket oss om elev- eller foreldreintervjuer ville avdekket at enkelte ville opplevd en humoristisk fremføring av en viktig, for mange også hellig tekst, som vanskelig, kanskje også som krenkende.

Full elevdeltakelse kan også skjule assimilerende praksiser. Observasjonene i 5. klasse viste at alle gjorde likt. Vi mener dette kan være et eksempel på en praksis der lærerens fokus på fellesskap og at alle skal med, i stedet kan bidra til å begrense enkeltelevens, deriblant minoritetselevens, ytringsrom. Elev- og foreldreintervjuer ville naturlig nok kunne gitt innsikt i dette, men vi mener observasjonene og også lærernes mangelfulle refleksjoner om det kulturelle og religiøse mangfoldet i møte med en tradisjonsrik juleavslutning, gir et grunnlag for å påpeke dette.

Avslutningsvis vil vi poengtere at juleavslutningene ved Moen skole var svært forskjellige, og at lærerne reflekterte ulikt over innholdet. Inntrykket var at lærerne hadde liten innsikt i hva som foregikk i de ulike klassene, til og med i klassene på samme trinn. At det ble snakket lite om dette arrangementet på skolen, forsterkes av at lærerne tenkte ulikt om bruk og valg av religiøst innhold. Selv om lærerne mente at fritakstematikken var irrelevant, noe som er interessant i seg selv, har vi sett at de både argumenterte ulikt og tilpasset innholdet på ulike måter. Juleavslutningene ved Moen skole fremstod slik sett som enkeltlærer Hans, Lisbeth, Berit og Mari sine domener. Selv om det bør være rom for stor variasjon og at lærerne kan sette et tydelig stempel på «sine» juleavslutninger, vil vi hevde at Moen skole som profesjonsfelleskap vil ha utbytte av å åpne opp for en samtale om innholdet i juleavslutningene og om arrangementets rolle og betydning i en stadig mer mangfoldig skole. Det vil kunne bidra til å videreutvikle inkluderingsarbeidet ved skolen, og da ikke bare med tanke på juleavslutningen som enkeltstående arrangement, men det inkluderingsarbeidet som pågår hver eneste dag.

LITTERATUR

- Arneberg, Per og Overland, Bjørn. 2001. *Fra tilskuer til deltaker*. Tangen: NKS-forlaget.
- Bachmann, Kari og Haug, Peder. 2006. *Forskning om tilpasset opplæring*. Volda: Utdanningsdirektoratet. Tilgjengelig: http://www.udir.no/Upload/Forskning/5/Tilpasset_opplaring.pdf [10. februar 2017].
- Baker, Colin. 2006. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters LTD.
- Bakhtin, Mikhail. 1986. *Speech Genres and Other Late Essays*. (McGee, Vern W., Emerson, Caryl og Holquist, Michael) Austin: Texas press.
- Brun-Pedersen, Jens. 2017. *Religiøse handlinger hører ikke til i skoletida*. Tilgjengelig: <https://human.no/nyheter/2017/oktober/religiose-handlinger-horer-ikke-til-i-skoletida/>. [20. februar 2018].
- Christoffersen, Line og Johannessen, Asbjørn. 2012. *Forskningsmetode for lærerutdanningene*. Oslo: Abstrakt forlag.
- Cumper, Peter og Mawhinney, Alison. (Red.). 2018. *Collective Worship and Religious Observance in Schools*. Oxford: Peter Lang.
- Danermark, Berth. 2002. *Explaining society. Critical realism in the social sciences*. London: Routledge.
- Det utdanningsvitenskapelige fakultet. (2018). *Flerkulturelle arrangement i skole og lokalsamfunn i et deltakerperspektiv*. Hentet fra <https://www.uv.uio.no/ils/forskning/prosjekter/flerkulturelle-arrangement-skolen-lokalt/index.html> [15. oktober 2018].

- Dewilde, Joke, Kjørven, Ole Kolbjørn, Skaret, Anne og Skrefsrud, Thor-Andre. 2018. «International Week in a Norwegian School. A Qualitative Study of the Participant Perspective.» *Scandinavian Journal of Educational Research*, 62(3), 474–486. doi:10.1080/00313831.2017.1306800
- Dewilde, Joke, Kjørven, Ole Kolbjørn og Skrefsrud, Thor-Andre. (kommende). «Multicultural School Festival as a Creative Space for Identity Construction. From a Minority Parent Perspective.» *Intercultural Education*.
- Ekeberg, Torill Rønsen og Holmberg, Jorun Buli. 2009. *Tilpasset og inkluderende opplæring i en skole for alle*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Engen, Thor Ola. 2010. «Tilpasset opplæring. Utkast til en faglig forståelse.» I Grete Dalhaug Berg & Kari Nes (red.): *Tilpasset opplæring. Støtte til læring*. Vallset: Oplandske bokforlag.
- Eriksen, Ingunn Marie og Lyng, Selma Therese. 2015. *Skolers arbeid med elevenes psykososiale miljø*. Høgskolen i Oslo og Akershus (NOVA rapport 14/15, 2015). Tilgjengelig: <http://www.hioa.no/Om-HiOA/Senter-for-velferds-og-arbeidslivsforskning/NOVA/Publikasjoner/Rapporter/2015/Skolers-arbeid-med-elevenes-psykososiale-miljoe> [4. desember 2017].
- Eriksen, Nina. 2016. *Tiltak mot mobbing treffer ikke godt nok*. Tilgjengelig: <https://forskning.no/mobbing-skole-og-utdanning/2016/01/mobbetiltak-treffer-ikke-godt-nok> [4. desember 2017].
- Hammersley, Martyn og Atkinson, Paul. 1996. *Feltmetodikk*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Hoffman, Diane M. 1996. «Culture and Self in Multicultural Education. Reflections on Discourse, Text, and Practice.» *American Educational Research Journal*, 33(3), s. 545–569.
- Hovdelien, Olav. 2016. *Gudstjenester i skoletiden. Noen momenter til oppklaring*. Tilgjengelig: <http://www.verdidebatt.no/innlegg/449499-gudstjenester-i-skoletiden-hva-er-problemet> [5. desember 2017].
- Kvale, Steinar og Brinkmann, Svend. 2009. *Det kvalitative forskningsintervju* (2. utg.). Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Kunnskapsdepartementet. 2018. *Ny veileder for skolegudstjenester*. Hentet fra <https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/ny-veileder-for-skolegudstjenester/id2618835/> [15. oktober 2018].
- Lester, Leanne, Waters, Stacey, og Cross, Donna. 2013. «The Relationship Between School Connectedness and Mental Health During the Transition to Secondary School. A Path Analysis.» *Australian Journal of Guidance and Counselling*, 23(2), 157–171. doi:10.1017/jgc.2013.20

- Lied, Sidsel og Osbeck, Christina. 2011. «Hegemoniske talesjangre og deres betydning for elevers potensielle læring i religions- og livssynsfaget.» I Dyndahl, Petter, Engen, Thor Ola og Kulbrandstad, Lise, *Lærerutdanningsfag, forskning og forskerutdanning. Bidrag til kunnskapsområder i endring*. Vallset: Oplandske bokforlag.
- Ma, X. 2003. «Sense of Belonging to School. Can Schools Make a Difference?» *The Journal of Educational Research*, 96(6), 340–349.
- Martin, Rod. 2007. *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. Burlington: Elsevier Academic Press.
- Niemi, Pia-Maria. 2016. *Creating A Sense of Membership in Basic Education. The contributions of Schoolwide Events* (doktoravhandling). University of Helsinki, Faculty of Behavioural Sciences Department of Teacher of Education Research Report 401.
- Niemi, Pia-Maria og Hotulainen, Risto. 2016. «Enhancing students' sense of belonging through school celebrations. A study in Finnish lower-secondary schools.» *International Journal of Research Studies in Education*, 5(2). doi:10.5861/ijrse.2015.1197
- Niemi, Pia-Maria. 2017. «Students' experiences of social integration in schoolwide activities. An investigation in the Finnish context.» *Education Inquiry*, 8(1), 68–87.
- Nordahl, Thomas, og Overland, Terje. 2015. *Tilpasset opplæring og individuelle opplæringsplaner*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Overland, Terje. 2015. *Tilpasset opplæring. Inkludering og fellesskap*. Tilgjengelig: <https://www.udir.no/laring-og-trivsel/tilpasset-opplaring/inkludering-og-fellesskap/> [5. desember 2017].
- Rowe, Fiona og Stewart, Donald. 2011. «Promoting connectedness through whole-school approaches. Key elements and pathways of influence.» *Health Education*, 111(1), 49–65. doi:doi:10.1108/09654281111094973.
- Sandvik, Siv. 2016. «Solberg om å droppe skolegudstjenester. Et historisk brudd». Tilgjengelig: <https://www.nrk.no/norge/solberg-advarer-mot-a-droppe-skolegudstjenester-1.13230140> [16. januar 2018].
- Skoug, Tove. 1989. *To-kulturelt arbeide i barnehager. Rapport fra prosjektet "Vietnamesiske barn i barnehager i Hedmark og Oppland"*. Hamar: Hamar lærerhøgskole; Vallset: Oplandske bokforlag.
- Skrefsrud, Thor-André. 2015. «Tilpasset opplæring i det flerkulturelle klasserommet.» *Bedre skole*, 2015(1), 28–32. Tilgjengelig: <https://utdanningsforskning.no/artikler/tilpasset-opplaring-i-det-flerkulturelle-klasserommet/> [15. oktober 2019].
- Stake, Robert E. 1978. «The case study method in social inquiry.» *Educational Researcher*, 7(2), 5–8.

- Stake, Robert E. 2010. *Qualitative research. Studying how things work*. New York: Guilford Press.
- Utdanningsdirektoratet. 2006. *Læreplanverket for Kunnskapsløftet (midl. utg.)*. Oslo: Utdanningsdirektoratet.
- Watkins, M. & Noble, G. (2019). «Lazy multiculturalism. Cultural essentialism and the persistence of the Multicultural Day in Australian schools.» *Ethnography and Education*, 14(3), 295–310. <https://doi.org/10.1080/17457823.2019.1581821>
- Øzerk, Kamil. 2008. «Interkulturell danning i en flerkulturell skole. Dens vilkår, forutsetninger og funksjoner.» I P. Arneberg & L. G. Briseid (red.), *Fag og danning. Mellom individ og fellesskap* (s. 209–228). Bergen: Fagbokforlaget.